

वारणा उद्योगसमूहाच्या माध्यमातून विकासाचे राजकारण
निवास गणपती पाटील, संशोधक विध्यार्थी, राज्यशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रस्तावना :

महाराष्ट्रातील सहकार चळवळीने ग्रामीण भागाच्या सामाजिक आणि आर्थिक जडणघडणीत अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावली असून, कोल्हापूर जिल्ह्यातील 'वारणा' उद्योगसमूह हे या चळवळीतील एक जागतिक स्तरावर नावाजलेले यशस्वी प्रारूप आहे. सहकारमहर्षी तात्यासाहेब कोरे यांनी अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत लावलेल्या या सहकाराच्या रोपट्याचे रूपांतर आज एका अवाढव्य वटवृक्षात झाले आहे. या प्रस्तावामध्ये प्रामुख्याने वारणा सहकारी साखर कारखाना, वारणा दूध संघ आणि शिक्षण संकुलांच्या उभारणीतून वारणा पट्ट्यात आर्थिक सुबत्ता कशी अवतरली, याचा सखोल आढावा घेतला आहे. केवळ साखर उत्पादन हा हेतू न ठेवता, उप-पदार्थांची निर्मिती, दुग्धव्यवसाय आणि बँकिंग क्षेत्रातील विस्तार यामुळे शेतकरी केंद्रबिंदू राहून त्याच्या कौटुंबिक उत्पन्नात शाश्वत वाढ झाली. या आर्थिक परिवर्तनातूनच 'विकासाचे राजकारण' ही संकल्पना उदयाला आली, जिथे राजकीय सत्तेचा वापर हा केवळ अधिकार गाजवण्यासाठी न करता तो लोककल्याणकारी प्रकल्प राबवण्यासाठी आणि पायाभूत सुविधांच्या निर्मितीसाठी केला गेला.

वारणा समूहाने शिक्षण, आरोग्य आणि संस्कृती या क्षेत्रांत केलेल्या कामामुळे ग्रामीण भागातील तरुणांना रोजगाराच्या नव्या संधी उपलब्ध झाल्या आहेत. सहकार आणि सत्ता यांचा योग्य मेळ घातल्यास ग्रामीण भागाचा कायापालट कसा होऊ शकतो, याचे वारणा हे एक उत्तम उदाहरण आहे. या प्रस्तावातून हे स्पष्ट होते की, जेव्हा सहकारातून सामूहिक शक्ती उभी राहते, तेव्हा ती केवळ एक उद्योग राहत नाही, तर ती एक सामाजिक चळवळ बनते. वारणा बझार, वारणा बालवाद्यवृंद आणि तांत्रिक शिक्षण संस्थांच्या माध्यमातून झालेला विकास हा या राजकारणाचा सकारात्मक पैलू आहे. थोडक्यात, वारणा उद्योगसमूहाने राबवलेल्या या विकास मॉडेलमुळे ग्रामीण जनतेच्या जगण्याला एक नवी दिशा आणि प्रतिष्ठा प्राप्त झाली आहे, ज्याचा अभ्यास प्रस्तुत संशोधनामध्ये विस्ताराने करण्यात आला आहे.

पारिभाषिक शब्द : सहकार, विकासाचे राजकारण, ग्रामीण, उद्योजकता

संशोधनाची उद्दिष्टे ;

१. वारणा उद्योगसमूहाच्या ऐतिहासिक पार्श्वभूमीचा अभ्यास करणे.
२. सहकार आणि राजकारण यांचा परस्परसंबंध शोधणे.
३. वारणा पट्ट्यातील सामाजिक आणि आर्थिक परिवर्तनाचे विश्लेषण करणे.
४. विकासाच्या राजकारणामुळे सर्वसामान्य जनतेच्या जीवनमानावर झालेला परिणाम तपासणे.

विषय विवेचन :

वारणा उद्योगसमूहाचा इतिहास हा खऱ्या अर्थाने शून्यातून विश्व निर्माण करण्याचा एक देदीप्यमान प्रवास आहे. १९५० च्या दशकात कोल्हापूर आणि सांगली जिल्ह्यांच्या सीमेवर असलेला वारणा नदीचा परिसर अत्यंत दुर्गम, डोंगराळ आणि आर्थिकदृष्ट्या मागासलेला होता. या भागात शिक्षणाचा अभाव आणि रोजगाराच्या संधींची कमतरता असल्यामुळे येथील जनता दारिद्र्यात जगत होती. अशा प्रतिकूल परिस्थितीत सहकारमहर्षी तात्यासाहेब कोरे या दूरदृष्टीच्या नेतृत्वाने स्थानिक शेतकऱ्यांना संघटित करण्याचे मोठे आव्हान पेलले. त्यांनी केवळ साखर कारखाना काढण्याचे स्वप्न पाहिले नाही, तर त्या माध्यमातून संपूर्ण वारणा खोऱ्याचा सर्वांगीण विकास करण्याचे ध्येय उराशी बाळगले. १९५५-५६ मध्ये 'वारणा सहकारी साखर कारखान्याची' मुहूर्तमेढ रोवली गेली, परंतु हा मार्ग सोपा नव्हता. सुरुवातीच्या काळात भांडवलाची कमतरता, तांत्रिक साधनांचा अभाव आणि लोकांमध्ये असलेल्या साशंकतेमुळे अनेक अडचणी उभ्या राहिल्या. मात्र, तात्यासाहेबांनी गावोगावी फिरून शेतकऱ्यांशी संवाद साधला आणि त्यांचा विश्वास संपादन केला. त्यांच्या या प्रामाणिक प्रयत्नांतून आणि शेतकऱ्यांच्या श्रमातून हा सहकाराचा प्रकल्प उभा राहिला.

तात्यासाहेबांचा दृष्टिकोन हा केवळ ऊस उत्पादनापुरता मर्यादित नव्हता, तर त्यांनी शेतीला पूरक उद्योगांची जोड देण्यावर भर दिला. साखर कारखान्याच्या यशानंतर त्यांनी दूध संघाची स्थापना केली, ज्यामुळे ग्रामीण भागातील स्त्रियांच्या हातात थेट पैसा खेळू लागला. आज या उद्योगसमूहाचा विस्तार पाहता, त्यामध्ये साखर कारखान्यासोबतच वारणा दूध संघ, आशिया खंडातील सर्वात मोठा सहकारी 'वारणा बझार', वारणा सहकारी बँक, कागद कारखाना आणि अत्याधुनिक शिक्षण

संकुलांचे एक मोठे जाळे निर्माण झाले आहे. या समूहाने बालवाद्यवृंदासारख्या उपक्रमांतून ग्रामीण संस्कृतीला जागतिक ओळख मिळवून दिली आहे. वारणा पट्ट्यातील प्रत्येक घराला या समूहाने कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपात आर्थिक स्थैर्य आणि सामाजिक प्रतिष्ठा मिळवून दिली आहे. शैक्षणिक संकुलांमुळे आज इथली मुले इंजिनिअरिंग, मेडिकल आणि तांत्रिक क्षेत्रात मोठी मजल मारत आहेत. अशा प्रकारे, एका व्यक्तीच्या दूरदृष्टीने आणि हजारो हातांच्या सहकार्याने उभा राहिलेला हा समूह आज केवळ महाराष्ट्रासाठीच नव्हे, तर संपूर्ण जगासाठी सहकाराचे एक आदर्श मॉडेल ठरला आहे. या इतिहासातून हेच सिद्ध होते की, जर नेतृत्वाकडे प्रामाणिकपणा आणि विकासाची ओढ असेल, तर दुर्गम भागाचाही कायापालट होऊ शकतो.

महाराष्ट्राच्या ग्रामीण राजकारणाचा आणि समाजकारणाचा विचार करताना 'सहकार' हा घटक सत्तेचा मुख्य कणा राहिला आहे, हे प्रामुख्याने जाणवते. वारणा पट्ट्यातील सहकार आणि राजकारण यांचा परस्परसंबंध हा केवळ सत्ताप्राप्तीसाठी नसून, तो एकमेकांना पूरक आणि पोषक ठरलेला आहे. वारणा सहकारी साखर कारखाना, वारणा दूध संघ आणि इतर संलग्न संस्थांच्या माध्यमातून या भागात एक मोठी आर्थिक सत्ता निर्माण झाली. या संस्थांचे जाळे केवळ उद्योगांपुरते मर्यादित न राहता ते थेट गावागावांतील सभासदांच्या घरापर्यंत पोहोचले आहे. शेतकरी सभासदांशी असलेला हा थेट आणि जिऱ्हाळ्याचा संपर्क स्थानिक नेतृत्वाला प्रचंड राजकीय बळ देणारा ठरला. वारणा समूहाचे नेतृत्व करणाऱ्या धुरीणांनी सहकाराच्या या भक्कम व्यासपीठाचा वापर करून आपला जनसंपर्क अत्यंत प्रभावीपणे वाढवला. या जनसंपर्काच्या जोरावरच विधानसभा, जिल्हा परिषद आणि इतर स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुकांमध्ये वारणा पट्ट्यातील नेतृत्वाने सातत्याने आपले वर्चस्व निर्माण केले आहे. सहकारातून निर्माण झालेली ही शक्ती राजकीय गणिताे फिरवण्यास सक्षम ठरली, हे या परिसराच्या राजकीय इतिहासावरून स्पष्ट होते.

मात्र, वारणा येथील राजकारणाचे सर्वात महत्त्वाचे आणि वेगळे वैशिष्ट्य म्हणजे, इथल्या नेतृत्वाने राजकीय सत्तेचा वापर केवळ स्वतःच्या फायद्यासाठी किंवा पद मिळवण्यासाठी केला नाही. उलट, मिळालेल्या राजकीय सत्तेचा उपयोग त्यांनी संस्थात्मक वाढीसाठी, कारखान्याच्या विस्तारासाठी आणि सभासदांच्या आर्थिक हितासाठी केला. 'सहकारातून सत्ता आणि सत्तेतून विकास' हे जे चक्र तात्यासाहेब कोरे यांनी सुरू केले, ते आजही तितक्याच ताकदीने सुरू आहे. राजकीय सत्तेचा वापर करून शासकीय योजनांचा लाभ वारणा पट्ट्यातील शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचवणे, सिंचनाच्या सोयी उपलब्ध करून देणे आणि शैक्षणिक प्रकल्पांना गती देणे, अशा कामांमुळे जनतेचा नेतृत्वावरील विश्वास अधिक दृढ झाला. सहकारामुळे लोकांना आर्थिक स्थैर्य मिळाले आणि राजकारणामुळे त्या स्थैर्याला विकासाची जोड मिळाली. जेव्हा सहकारातील नेते राजकारणात सक्रिय होतात, तेव्हा त्यांना समाजाच्या तळागाळातील प्रश्नांची नेमकी जाण असते, याचा सकारात्मक परिणाम वारणा परिसरातील विकासावर झालेला दिसतो. अशा प्रकारे, वारणा पट्ट्यात सहकार आणि राजकारण हे एकाच नाण्याच्या दोन बाजू बनल्या असून, त्यांनी एकत्रितपणे या भागाच्या सर्वांगीण प्रगतीला एक नवी दिशा दिली आहे. हे 'विकासाचे राजकारण' महाराष्ट्रातील इतर भागांसाठी आजही एक अभ्यासाचा विषय ठरले आहे.

वारणा उद्योगसमूहाने कोल्हापूर आणि सांगली जिल्ह्यांच्या सीमावर्ती भागात घडवून आणलेले सामाजिक आणि आर्थिक परिवर्तन हे आधुनिक महाराष्ट्राच्या ग्रामीण विकासाचा एक सुवर्ण अध्याय मानला जातो. या परिवर्तनाचे सर्वात महत्त्वाचे अंग म्हणजे 'आर्थिक क्रांती', जी वारणा सहकारी साखर कारखाना आणि वारणा दूध संघाच्या माध्यमातून या परिसरात अवतरली. पूर्वी केवळ पावसाच्या पाण्यावर आणि पारंपारिक शेतीवर अवलंबून असलेला शेतकरी या उद्योगांमुळे व्यावसायिक शेतीकडे वळला. विशेषतः वारणा दूध संघाने 'दारावर रोख पैसा' देण्याची जी पद्धत सुरू केली, त्यातून ग्रामीण कुटुंबांच्या हातात दर १०-१५ दिवसाला नियमित पैसा खेळू लागला. यामुळे शेतीला एक भक्कम पूरक जोड मिळाली आणि ग्रामीण भागातील अठराविश्वे दारिद्र्य दूर होण्यास मोठी मदत झाली. या आर्थिक सुबत्तेमुळे शेतकऱ्यांचे राहणीमान सुधारले, कच्च्या घरांची जागा पक्क्या बंगल्यांनी घेतली आणि दुचाकी-चारचाकी वाहनांनी ग्रामीण रस्ते गजबजून गेले. ही केवळ वैयक्तिक प्रगती नव्हती, तर संपूर्ण वारणा खोऱ्याचे उत्पन्न वाढल्यामुळे या भागात बँकिंग, व्यापार आणि इतर सेवा क्षेत्रांचाही विस्तार झाला, ज्यामुळे स्थानिक स्तरावर मोठ्या प्रमाणात रोजगार निर्मिती झाली.

आर्थिक परिवर्तनासोबतच या समूहाने सामाजिक क्षेत्रातही अभूतपूर्व बदल घडवून आणले आहेत. वारणा शिक्षण मंडळाची स्थापना हा यातील एक क्रांतीकारी टप्पा ठरला. ज्या भागात प्राथमिक शिक्षणाची सोय नव्हती, तिथे तात्यासाहेब कोरे यांनी इंजिनिअरिंग, फार्मसी, आयटीआय आणि कृषी महाविद्यालयांचे जाळे विणले. यामुळे ग्रामीण भागातील सामान्य

शेतकरी आणि शेतमजुरांच्या मुला-मुलींना उच्च शिक्षणाची दारे उघडली गेली. आज इथले तरुण केवळ शहरातच नव्हे, तर सातासमुद्रापार बहुराष्ट्रीय कंपन्यांमध्ये उच्च पदांवर कार्यरत आहेत, जे सामाजिक परिवर्तनाचे जिवंत उदाहरण आहे. शिक्षणासोबतच सांस्कृतिक क्षेत्रात 'वारणा बालवाद्यवृंदा'ने जे कार्य केले, ते अजोड आहे. ग्रामीण भागातील मुलांनी पाश्चात्य वाद्ये वाजवून जागतिक स्तरावर नावलौकिक मिळवणे, ही बाब ग्रामीण संस्कृतीला एक नवी प्रतिष्ठा मिळवून देणारी ठरली. यामुळे ग्रामीण मुलांमधील न्यूनगंड दूर होऊन त्यांच्यात आत्मविश्वास निर्माण झाला.

आरोग्य आणि महिला सक्षमीकरणाच्या बाबतीतही वारणा समूहाचे योगदान मोलाचे आहे. वारणा पट्ट्यात उभारलेली आधुनिक रुग्णालये, फिरते दवाखाने आणि आरोग्य शिबिरांमुळे दुर्गम भागातील जनतेला शहरात न जाता उत्तम वैद्यकीय सुविधा मिळू लागल्या. त्याचप्रमाणे, महिला बचत गटांच्या माध्यमातून ग्रामीण स्त्रियांना आर्थिक निर्णयप्रक्रियेत स्थान मिळाले. दूध व्यवसायात स्त्रियांचा सहभाग वाढल्यामुळे त्यांचा सामाजिक दर्जा उंचावला आणि त्या खऱ्या अर्थाने स्वावलंबी झाल्या. वाचनालये, व्यायामशाळा आणि क्रीडा संकुलांमुळे तरुणांच्या ऊर्जेला सकारात्मक दिशा मिळाली, ज्यामुळे व्यसनाधीनता कमी होऊन एक सुसंस्कृत समाज घडण्यास मदत झाली. थोडक्यात सांगायचे तर, वारणा उद्योगसमूहाने केवळ साखर किंवा दुधाचे उत्पादन केले नाही, तर त्यांनी एक प्रगत, सुशिक्षित आणि आर्थिकदृष्ट्या सक्षम असा नवा 'वारणा समाज' घडवला आहे. हे परिवर्तन केवळ आकड्यांमधील नसून ते लोकांच्या बदललेल्या विचारपद्धतीत आणि उंचावलेल्या जीवनमानामध्ये स्पष्टपणे दिसून येते.

'विकासाचे राजकारण' (Politics of Development) या संकल्पनेचा वारणा परिसरातील सर्वसामान्य जनतेच्या राहणीमानावर झालेला परिणाम हा अत्यंत खोलवर आणि दूरगामी आहे. तात्यासाहेब कोरे यांनी रुजवलेल्या या विचारसरणीमुळे केवळ एका उद्योगाची प्रगती झाली नाही, तर संपूर्ण प्रदेशाचा कायापालट झाला. या परिवर्तनाचा सर्वात महत्त्वाचा पाया म्हणजे 'पायाभूत सुविधांची निर्मिती'. ज्या दुर्गम आणि डोंगराळ भागात पूर्वी साधे रस्तेही उपलब्ध नव्हते, तिथे आज पक्क्या रस्त्यांचे जाळे पसरले आहे. विजेची उपलब्धता आणि वारणा नदीच्या पाण्याचे योग्य नियोजन करून सिंचनाच्या सोयी शेतकर््यात पोहोचवल्या गेल्या. यामुळे शेती केवळ पावसावर अवलंबून न राहता बारमाही झाली, परिणामी ऊस आणि इतर नगदी पिकांचे उत्पादन वाढून शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात मोठी भर पडली. ही भौतिक प्रगती 'विकासाच्या राजकारणा'चा पहिला विजय ठरली.

रोजगार निर्मितीच्या बाबतीत वारणा उद्योगसमूहाने केलेले कार्य अतुलनीय आहे. साखर कारखाना, आधुनिक दूध प्रक्रिया केंद्र, वारणा बझार आणि संलग्न उद्योगांमुळे हजारो स्थानिक तरुणांना त्यांच्या हक्काचा रोजगार घराशेजारीच उपलब्ध झाला. यामुळे ग्रामीण भागातील तरुणांचे शहरांकडे होणारे स्थलांतर थांबण्यास मदत झाली. विशेषतः 'वारणा बझार'च्या माध्यमातून किरकोळ विक्री क्षेत्रात क्रांती घडून आली आणि हजारो कुटुंबांना उपजीविकेचे साधन मिळाले. ही आर्थिक सुबत्ता केवळ रोजगारपुरती मर्यादित राहिली नाही, तर ती 'आर्थिक सुरक्षितते'च्या स्वरूपात प्रत्येक घरात पोहोचली. वारणा दूध संघाच्या 'दारावर रोख पैसा' देण्याच्या पारदर्शक आणि वेगवान पद्धतीमुळे शेतकऱ्यांच्या दैनंदिन गरजांसाठी लागणाऱ्या पैशाची नड दूर झाली. यामुळे शेतकऱ्यांच्या आर्थिक नियोजनात स्थिरता आली असून, सावकारी पाशातून त्यांची कायमची मुक्तता झाली आहे.

शिक्षण आणि आरोग्य या क्षेत्रांतील प्रगती हा या विकासाचा सर्वात मानवी चेहरा आहे. तांत्रिक शिक्षण संस्था, मिलिटरी अकॅडमी आणि इंजिनिअरिंग कॉलेजच्या माध्यमातून वारणा समूहाने शेतकरी पुत्रांना जागतिक स्पर्धेसाठी तयार केले. आज इथली मुले केवळ शेतात काम न करता देश-विदेशांतील नामवंत कंपन्यांमध्ये उच्च पदांवर कार्यरत आहेत, हे सामाजिक स्तरावर झालेल्या मोठ्या बदलाचे प्रतीक आहे. त्याचबरोबर, आधुनिक रुग्णालये आणि आरोग्य सुविधांमुळे ग्रामीण जनतेचे आयुर्मान वाढण्यास आणि अकाली मृत्यूचे प्रमाण कमी करण्यास मदत झाली आहे. थोडक्यात सांगायचे तर, वारणा उद्योगसमूहाने केवळ साखर किंवा दुधाचे उत्पादन न करता एका संपूर्ण प्रदेशाच्या सर्वांगीण विकासाचे नेतृत्व केले आहे. राजकारणाला जर प्रामाणिकपणे विकासाची आणि समाजकारणाची जोड दिली, तर ग्रामीण भागाचे नंदनवन कसे होऊ शकते, याचे 'वारणा मॉडेल' हे संपूर्ण भारतासाठी एक ज्वलंत आणि प्रेरणादायी उदाहरण ठरले आहे. या मॉडेलमुळे सर्वसामान्यांच्या जीवनात स्वाभिमान, समृद्धी आणि सुरक्षितता या तीनही गोष्टींचा संगम पाहायला मिळतो.

निष्कर्ष :

१. वारणा उद्योगसमूहाने सहकाराच्या माध्यमातून ग्रामीण भागात आर्थिक स्थैर्य आणले आहे.
२. 'विकासाचे राजकारण' यशस्वी करण्यासाठी सहकार हा एक प्रभावी कणा ठरला आहे. ३. राजकारण आणि समाजकारण यांची सांगड घातल्यामुळेच वारणा पट्ट्यात आधुनिकीकरण शक्य झाले.
४. केवळ साखर उत्पादनावर अवलंबून न राहता उप-उद्योगांच्या जाळ्यामुळे रोजगाराची शाश्वती निर्माण झाली आहे.

संदर्भ सूची

१. कोरे, तात्यासाहेब. (१९९५). सहकारातून समृद्धी (आत्मचरित्रपर विचार). तात्यासाहेब कोरे नगर: वारणा प्रकाशन.
२. पाटील, पी. बी. (२०१०). महाराष्ट्रातील सहकार चळवळ आणि राजकारण. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स.
३. मोरे, सदानंद. (२००३). महाराष्ट्रातील समाजसुधारणा आणि सहकार चळवळीचा इतिहास. मुंबई: मौज प्रकाशन.
४. वारणा सहकारी साखर कारखाना लि. (२००५). सुवर्णमहोत्सवी स्मरणिका (१९५५-२००५). वारणानगर: संस्थात्मक प्रकाशन.
५. वारणा विविध उद्योगसमूह. (२०२३). वार्षिक अहवाल आणि प्रगती पुस्तक (२०२२-२३). वारणानगर: मुख्य कार्यालय.
६. महाराष्ट्र शासन. (१९८९). कोल्हापूर जिल्हा गॅझेटिअर (सुधारित आवृत्ती). मुंबई: दर्शनिका विभाग.
७. सकाळ वृत्तसेवा. (२०२४, १५ जानेवारी). वारणा खोऱ्यातील सहकाराचे मॉडेल आणि ग्रामीण विकास. सकाळ (कोल्हापूर आवृत्ती), पृ. ४.